

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ*

ΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ

Με ιδιαίτερη συγκίνηση ή έκδοτική έπιτροπή του ΠΛΑΤΩΝΟΣ αναδημοσιεύει από το περιοδικό της Έλληνικής Γλωσσικής Κληρονομιάς, τον ΑΓΓΕΛΙΑΦΟΡΟΝ ΕΡΜΗΝ, την τελευταία όμιλία του Μακαριστού Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ για την ελληνική γλώσσα την 8ην Δεκεμβρίου 2006. Στην ήμερίδα αυτή για την ελληνική γλώσσα από την Άλωση έως την ίδρυση του Νεοελληνικού Κράτους ή Έταιρεία Έλλήνων Φιλολόγων εκπροσωπήθηκε δια της Προέδρου της Καθηγητριάς Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου.

Έπιτρέψτε μου προκαταρκτικώς να εκφράσω την χαρά μου, διότι ή Έλληνική Γλωσσική Κληρονομιά έχει ήδη έπιτύχει να φέρη την προστασία της Έλληνικής «έπί του χάριτου», να δημιουργήση προβληματισμούς και άνησυχίες για την έκπτωση, άνησυχίες που εύχόμεθα να οδηγήσουν σε συνειδητοποίηση της άξιας της γλώσσας και σε λήψη ουσιαστικών μέτρων υπεράσπισης και ένισχυσής της. Εύχόμεθα τό έργο σας να δώσει «νέα ώθηση ώστε να όρθωθ ή γλώσσα μας στην θέση και τό βάθος που της άξιζει και να διακοπή ή χειμερινή κατολίσθησή της», ως έλέχθη σε προηγούμενη ήμερίδα σας¹.

Θά ήταν ίσως άναμενόμενο, μιλώντας με θέμα «Έκκλησία και γλώσσα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας», να αναφερθώ στο Κρυφό

* Όμιλία στην εκδήλωση της Έλληνικής Γλωσσικής Κληρονομιάς για την διαχρονικότητα της ελληνικής γλώσσας Φ.Σ. «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» (8-12-2006)

1. Βύρων Πολύδωρας. Όμιλία σε Όμερίδα της Έλληνικής Γλωσσικής Κληρονομιάς για τη διαχρονικότητα της Έλληνικής Γλώσσας (ύπό έκδοση στα Πρακτικά).

Σχολειό, νά συνεχίσω δηλαδή μία συζήτηση με αὐτοὺς ποὺ ἀμφισβητοῦν τὴν ὑπαρξή του. Ἄλλὰ δέν θά τὸ κάνω. Θεωρῶ ὅτι ἡ συζήτηση ἐπ' αὐτοῦ ἔχει ἀποσπάσει τὴν προσοχή μας ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Εἶναι πολλοὶ πλέον αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι νομίζουν ὅτι ἡ προσφορά τῆς Ἐκκλησίας ἀρχίζει καὶ τελειώνει με τὸ Κρυφὸ Σχολειό, καὶ ὀδηγοῦνται στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἀμφισβητοῦντες τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ, ἀπορρίπτουν αὐτοδικαίως τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὴν διάσωση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας.

Ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ δέν εἶναι βέβαια καινούργια. Ἄλλὰ διαπιστώνω ὅτι ἡ κατεδάφιση τῆς γλώσσας καὶ τῆς ἱστορίας μας ἀποτελεῖ σήμερα προγραμματικὸ στόχο μιᾶς ιδεολογίας κατὰ τὴν ὁποία ἡ ὑπεράσπιση τῆς γλώσσας εἶναι ἔργο ἐθνικιστῶν, καὶ ἄρα πρέπει νά ἀντιμετωπισθῇ με σκληρὲς ἐπιθέσεις.

Εἰλικρινῶς, δέν βρίσκω σκόπιμο νά ἀντιπαραταχθῶ με αὐτὴν τὴν ἐρημία. Μόνο νά λυπηθῶ μπορῶ, ἔχοντας στὸν νοῦ μου τοὺς νέους ἀνθρώπους ποὺ ἀκολουθοῦν αὐτὴν τὴν ιδεολογία. Δέν ἔχουμε δικαίωμα νά ἀπορρίψουμε αὐτοὺς τοὺς νέους, βλέποντάς τους νά θέλουν νά σταθοῦν στὰ πόδια τους μειώνοντας τοὺς ἀγῶνες ἐκείνων ποὺ στερήθηκαν τὴν οἰκογένειά τους, τὴν προκοπή τους, τὴν ζωὴ τους καὶ τὴν ἡρεμία τους, γιὰ νά μποροῦμε σήμερα ἐμεῖς καὶ οἱ νέοι μας νά εἴμαστε ἐλευθεροὶ καὶ νά μιλάμε ἐλληνικά. Δέν εἶναι σωστὸ νά νιώθουμε καταφρόνια πρὸς ὄσους περιφρονοῦν τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ '21, καὶ μαζί τους τὸν ταπεινὸ παπᾶ ποὺ διάβαζε τὰ παιδιὰ, με τὸ φῶς τοῦ κεριοῦ νά διώχνει τὸ σκοτάδι τῆς σκλαβιάς. Ἔχουμε εὐθύνη ὄχι μόνο πρὸς ὄσους συμμετέχουν δημιουργικὰ στὴν μεγάλη καὶ ζώπυρο παράδοσή μας, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὄσους ἀρνοῦνται τίς ἀξίες τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς γλώσσας, τῆς παράδοσης. Αὐτὴ ἡ εὐθύνη πρέπει νά μᾶς διακατέχει, ὅταν ὑπερασπίζουμε τὴν πίστη, τὴν γλῶσσα καὶ τὴν ὑπόσταση τοῦ ἔθνους.

Παρακολουθῶ με ἐκπληξη καὶ ὀδύνη ὅτι ἀρνοῦνται τώρα πιά τὸ Κρυφὸ Σχολειό, με τὸ ἀδιανόητο ἐπιχείρημα ὅτι δέν ὑπῆρξε νόμος τῆς Ὁθωμανικῆς Ἀρχῆς ποὺ νά ἀπαγορεύει τὴν σύσταση καὶ λειτουργία σχολειῶν τῶν Ἑλλήνων. Σάν νά μὴν ἔχαμε μάθει ἀκόμη ὅτι οἱ Ὁθωμανοὶ δέν ἔστησαν κράτος θεμελιωμένο σὲ ὁποιοσδήποτε ἀξίες καὶ ἀρχές, ἀλλὰ μιὰν αὐτοκρατορία αὐθαιρεσίας, ὅπου κάθε πασᾶς καὶ κάθε μπέης εἶχε τὸ δικαίωμα ν' ἀδειάζει πάνω στοὺς Γραικοὺς ὅλη τὴν βρώμα καὶ τὴν κακότητα τῆς ψυχῆς του. Καὶ συνεπῶς, ἡ διδασκαλία ἦταν κρυφὴ ἀπὸ τὸν Τοῦρκο δυνάστη,

δχι όμως όπως οπωσδήποτε παράνομη. Δέν ήταν ο νόμος αυτό που έκανε τὸ σχολειὸ κρυφὸ, ἀλλὰ ἦταν ὁ φόβος τοῦ τυραννισμένου μπροστὰ στὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴν μοχθηρία τοῦ τυράννου. Ματαίως, λοιπόν, ψάχνουμε γιὰ διατάγματα, ὡσάν οἱ Ὀθωμανοὶ ἀγάδες νὰ ἦταν σύντροφοὶ τοῦ Ροβεσπιέρου, ὡσάν νὰ ἔπαιρναν τὶς ἀποφάσεις τους ἔχοντας «Τὸ πνεῦμα τῶν νόμων» τοῦ Μοντεσκιέ στὸν ὄντά τους. Ματαίως ψάχνουμε γιὰ ἀπαγόρευση τῶν σχολείων, ἐνῶ ὀφείλουμε νὰ θυμόμαστε πάντοτε ὅτι οἱ Τοῦρκοὶ ἐφάρμοζαν συστηματικῶς πολιτικὴ ἐξισλαμισμοῦ κι ὅτι αὐτὴ ἡ πολιτικὴ δέν μποροῦσε νὰ ὑλοποιηθῆ ὅσο ὑπῆρχαν ἐκκλησίες καὶ σχολεῖα. Δέν ἀπαγορεύθηκε μὲ νόμο οὔτε ἡ λειτουργία τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ ὁ Γραικὸς πῆγαινε στὴν ἐκκλησιά του μὲ τὸν τρόμο νὰ τοῦ σφίγγει τὴν καρδιά. Οἱ Τοῦρκοὶ ἐπαίρονται γιὰ δῆθεν ἀνεξιθρησκεία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ σπεύδουν δικοὶ μας νὰ χειροκροτήσουν γοητευμένοι. Ὁ λαὸς μας ὁμως δίνει ἀπάντηση στὶς γελοιοτήτες περὶ ἀνεξιθρησκείας μὲς' ἀπὸ τὸ τραγούδι του:

*Μωρὴ Δεροπολίτισσα μωρὴ καὶ ὑμένη.
Αὐτοῦ ποῦ πᾶς στὴν ἐκκλησιά, ζηλεμένη [...]
Γιὰ μᾶς μετάνοια κάνε μιὰ:
Νὰ μὴ μᾶς πάρει ἡ Τουρκιά,
Μὴ μᾶς γράψουν στὴ γενιτσαριά.
Καὶ μᾶς πᾶν εἰς τὸν κισλά.
Ὡσάν τ' ἄρνιὰ τὴν Πασχαλιά².*

(ὄπου κισλάς, βέβαια, εἶναι ὁ κισλάρ ἀγάς, ὁ ἐπιφορτισμένος μὲ τὸ δημοκρατικὸ καθῆκον ν' ἀρπάξη νέους γιὰ γενιτσαροὺς καὶ νέες γιὰ τὰ χαρέμια τῶν διεπομένων ἀπὸ ἐκσυγχρονιστικὲς ἀρχές Τοῦρκων). Ὁ φόβος πάντως τοῦ Γραικοῦ νὰ προσκυνῆ στὴν ἐκκλησιά του εἶναι ὀλοφάνερος, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση στοὺς «Ἑλληνομάστιγες» – ἅς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ τὸν ὄρο ποῦ χρησιμοποιοῦντο στὴν Τουρκοκρατία γιὰ τοὺς λατινοφρονῆσαντες Ἕλληνες.

Δέν θὰ ἀντιπαραταχθῶ, λοιπόν, μὲ τοὺς κοντοτιέρους τῆς ἀποδόμησης. Ἄν θέλουν ν' ἀκούσουν τὴν ἀπάντηση στὰ περὶ τουρκικῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ περὶ ἐλευθέρων σχολείων, ἅς ἀκούσουν τὶς μαρτυρίες. Ἄς ψάξουν ὁμως τὶς μαρτυρίες τῶν σκλάβων, κι ὄχι τὶς διαβεβαιώσεις τῶν τυράννων.

2. Μεν. Ζῶτος. *Τὸ δημοτικὸ τραγούδι τῆς βορείου Ἡπείρου*. Ἰωάννινα 1978.

Τὸ ζήτημα, λοιπόν, δὲν εἶναι ἂν τὸ σχολεῖο ἦταν κρυφὸ ἢ φανερὸ στοὺς ἀγάδες, πὺ δὲν ἐνέκριναν τίποτε χωρὶς ἀφόρητες καὶ ταπεινωτικές ἀνταποδόσεις. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι ἡ Ἐκκλησία κράτησε μέσα στὸν νάρθηκα ἀκοίμητη λαμπάδα τὴν γλῶσσα τὴν ἑλληνική. Καθὼς γράφει ὁ ἐπιφανὴς Λαρισσαῖος λόγιος Ἄλεξανδρὸς Ἑλλάδιος τὸ 1714, «ιερεῖς καὶ μοναχοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκπαίδευαν τὴν νεολαίαν παρὰ τοῖς ναοῖς, ἢ ἐν τοῖς οἴκοις των»³. Ἐκεῖ, λοιπόν, στὴν ἐκκλησιὰ μάθαιναν τὰ πρῶτα τοὺς γράμματα στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς τὰ ἑλληνόπουλα. Ἐκεῖ γίνονταν ἑλληνόπουλα, ἐκεῖ οἱ λέξεις Γραικός, Γραικία καὶ Ρωμὸς ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὰ Ἑλληνες καὶ Ἑλλάς⁴. Αὐτὸ, βεβαίως, κακοκαρδίζει σήμερα ὅλους ἐκείνους πὺ θέλουν νὰ ξασπρίσουν τὶς ψυχές καὶ τὰ ὄστα μας ἀπὸ καθετὶ ἐθνικό.

Στὰ πέτρινα ἐκεῖνα χρόνια, ὁ παπᾶς μάθαινε τὰ παιδιὰ γράμματα μὲ τὸ Ψαλτήρι καὶ τὸ Ὀκτωήχι. Τὸ Ψαλτήρι εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὴν ψυχὴ τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνα, διότι «μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς εἶχαν ἀλληγορικὴ σημασία γιὰ τοὺς Ἑλληνες, λές καὶ ἦταν ἐπίτηδες γραμμένοι γι' αὐτούς», ἐπισημαίνει μεγάλος μας ἱστορικός⁵. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, μεταφράσθηκε στὴν Δημοτικὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας⁶. Ἦταν ἔκφραση τῆς ψυχῆς τοῦ σκλαβωμένου τὸ Ψαλτήρι, καὶ ἡ ὑποτιμητικὴ ἀντιμετώπισή του προσβάλλει τὸν πόνο καὶ τὴν ἀγωνία του.

Τὸ Ὀκτωήχι ἀντιμετωπίζεται καὶ αὐτὸ μὲ ὄχι μικρότερη περιφρόνηση ἀπὸ τοὺς Ἑλληνομάστιγες. Κι ὁμως, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Ὁ συγγραφέας του, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός⁷, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότε-

3. Στὸ ἔργο του *Status praesens ecclesiae Graecae*, ἦτοι *Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας*. Παραθέτω μεταφρασμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ: Μόσχου Κούκου, *Ἡ προσφορὰ Ἑρακῶν ἐκπαιδευτικῶν στὰ γράμματα καὶ στὸ ἔθνος*, Ἄλεξανδρούπολη 1996.

4. Ἀθ. Καραθανάσης, *Ἡ τρίσημη ἐνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 92.

5. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Γ', Θεσσαλονίκη 2002, σ. 174.

6. Στυλ. Μπαῦρακτάρης, «Τὸ Ψαλτήριον εἰς τὴν ἀπλοελληνικὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Ἐφημέριος*, μὲ προσθήκες, Ἀθήναι 1971.

7. Ἄν καὶ Σύρος τὴν καταγωγή, ἔγραψε ἑλληνικά.

ρους ποιητές της ελληνικής γραμματείας. Όρισμένοι έρευνητές θεωρούν ότι ο Ίωάννης έγραψε μόνον ένα μέρος του βιβλίου, κι ότι το Όκτωήχι είναι στην πραγματικότητα ποιητική ανθολογία. Και έτσι να έχουν τα πράγματα, το Όκτωήχι δέν είναι καθόλου άξιο περιφρόνησης, αλλά το ακριβώς αντίθετο. Ο άγιος Ίωάννης ο Δαμασκηνός πάντως, του όποιου την μνήμη εορτάσαμε μόλις πρό όλίγων ημερών, «άνηρ έλλογιμώτατος και ουδενός δευτερος των κατ' αυτόν επί παιδεία λαμπάντων»⁸, όπως αναφέρει ή περίφημη Σούδα, συγγραφέας έν όλω ή έν μέρει της Όκτωήχου, είναι βαθύτατος γνώστης της αρχαίας ποίησης και φιλοσοφίας. Στο Όκτωήχι περιλαμβάνονται άληθώς ύπέροχα ποιήματά του σέ ιαμβικό τρίμετρο, ένα μέτρο που ακούγεται στην ελληνική γη ήδη από τα χρόνια της αρχαίας τραγωδίας. Το έργο του «Πηγή Γνώσεως», αρχίζει με εισαγωγή στην φιλοσοφία, γνωστή ως «Διαλεκτικά», του όποιου πρώτος κανών είναι ή περίφημη φράση «Ουδέν της γνώσεως έστι τιμιώτερον»⁹. Παροτρύνει δε ένθέρμως τους αναγνώστες μαθητές: «Ζητήσωμεν, έρευνήσωμεν, ανακρίνωμεν, έρωτήσωμεν»¹⁰.

Αυτά άρχουν για να θυμηθούμε το μέγεθος του Ίωάννη Δαμασκηνού. Δέν νομίζω ότι θά ήταν σκόπιμο ν' αναφερθώ έδώ στα κυριολεκτικώς έξοχα θεολογικά του κείμενα. Θεωρώ όμως ότι πρέπει να σέ μαστιγώνη ύπερφίαλος άγραμματοσύνη για να αντιπαρέρχεσαι άλαξονικώς το έργο ενός τόσοσ μεγάλου ποιητού και στοχαστού, και να νομίζης ότι μαθαίνοντας τα έλληνόπουλα από τα πρώτα τους γράμματα το έργο του, μάθαιναν άχρηστα και εύτελη «κολυβογράμματα». Διδάσκοντας τό Όκτωήχι και τό Ψαλτήρι, ή Έκκλησία δίδασκε τα παιδιά μία γλώσσα που δέν μιλούσαν σπίτι τους, με την οικογένειά τους και τους γειτόνους τους. Δίδασκε μία γλώσσα πάνω από τις διαλέκτους. «Ύν χρησιμοποιοϋσε κείμενα στην διάλεκτο κάθε περιοχής, σύντομα θά έσπαγε ή ραχοκοκκαλιά του Έθνους, και οι Κρητες δέν θά ένιωθαν καμιά συγγένεια με τους Μακεδόνες, κι ούτε οι Ήπειρώτες με τους Ζακύνθιους. Ύν ή Έκκλησία δέν κρατοϋσε την ένότητα της γλώσσας, σύντομα οι Έλληνες θά απομακρύνονταν ό ένας από τον άλλον, και ή γλώσσα θά γινόταν ό φορέας της διάσπασής μας. Θά

8. Σούδα, I, 467.

9. 002 1.2.

10. 002 1.44.

ζητήσω τὴν ἄδειά σας νὰ μεταφέρω ἐδῶ αὐτούσιον ἓνα παράθεμα ἀπὸ τὴν «Βαβυλωνία» τοῦ Δημ. Βυζάντιου, ὅπου ὁ ἀστυνόμος λέει: «Κι ἀπὸ μέσα ἀπ' ὄνα λαβύριντο τέτοιο, τί διάολο νὰ μπορέση νὰ περσοαδεριαστῆ κανεῖς; πού δέν καταλαβαίνει πρῶτ' ἀπ' οὐλα τοῖ γλῶσσες τους», θὰ λέγαμε κι ἐμεῖς, ὡς ὁ ἀστυνόμος ἐκεῖνος στὴν θεατρικὴ «Βαβυλωνία»¹¹.

Λένε πολλοὶ ὅτι μὲ τὴν ἐπιμονή της νὰ διδάσκη μία γλῶσσα ὡς τὴν ἀληθινὴ ἑλληνικὴ, ἡ Ἐκκλησία ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴ δημιουργία γλωσσικοῦ προβλήματος. Δέν βρῶ ὅμως λογικὸ αὐτὸ τὸ ἐπιχειρήμα. Στὴν ἀρχαιότητα ἤδη ὑπάρχει πρόβλημα. Οἱ διάλεκτοι λειτουργοῦσαν ὡς φορεῖς διάσπασης τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἦταν ἡ παιδεία αὐτὴ πού κρατοῦσε τὴν ἐνότητά τους. Ἡ παιδεία τους ἦταν ὁ Ὅμηρος, δηλαδὴ ἓνας ποιητὴς μὲ κείμενο σὲ γλῶσσα πού δέν χρησιμοποιοῦσε κανεῖς ἀρχαῖος στὸ σπῆτι καὶ τὴν πόλη του, πού ὅμως τοὺς δίδασκε τὴν θρησκεία τους καὶ τὶς ἀρετές, τὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ ἔχουν.

Ἀκριβῶς αὐτὸ δέν ἐπαναλήφθηκε στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μὲ τὸ Ὀκτωῆχι;

Ὅταν στοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἐπικρατοῦσε ἡ Κοινὴ, οἱ Ἕλληνες λόγιοι ἐπέμεναν στὸ ἀπτικίζειν, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν καθημερινὴ γλῶσσα. Εἶχαμε δηλαδὴ συνέχεια τοῦ φαινομένου τῆς λογίας γλώσσας. Ἦδη στὶς ἀρχές τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στήριξαν τὴν λογία γλῶσσα, ἀντιστάμενοι στὶς πιέσεις τῆς καθημερινῆς λαϊκῆς γλώσσας, τῆς «δημοτικῆς λεκτικῆς», ὅπως τὴν ἔλεγον. Ἀκόμη καὶ στὰ κηρύγματά τους, στὴν ἄμεση δηλαδὴ ἐπικοινωνία τους μὲ τὸν λαό, προσπαθοῦσαν νὰ στηρίξουν τὴν λογία γλῶσσα. Οἱ Φράγκοι, ἀντίθετα, σὲ ὅποιο μέρος τῆς Ἑλλάδος ἐπεκράτησαν, ἐνίσχυσαν τὶς διαλέκτους, δίνοντας ἔτσι ὠθηση στὶς φυγόκεντρες δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀντιτάχθηκε ἐπιμένοντας μὲ ἀγωνιστικὸ φρόνημα στὴν διδασκαλία τῆς λογίας γλώσσας. Ὁ μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος, ὁ σημαντικότερος λόγιος τοῦ 16ου αἰῶνα, ἔδωσε ἓναν ἀγῶνα γιὰ τὴν γλῶσσα πού θὰ πρέπει πάντοτε νὰ τιμᾶται.

Δέν γεννήθηκε λοιπὸν στὴν Τουρκοκρατία τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα κι οὔτε βέβαια μαρτυρεῖ ὀπισθοδρομικὴ τάση τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἀντίθετο, ἀποδείχνει τὴν μέριμνά της γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ γένους

11. Δημ. Βυζάντιος, *Βαβυλωνία*, 1836 α' ἐκδ., Πράξις 5η, σκηνὴ 1η.

και την πεποίθησή της ότι το γένος θα επιβιώσει μόνον με την πίστη και την γλώσσα του.

Ο αγώνας όμως για να μάθουν την γλώσσα τους τα έλληνόπουλα δεν ήταν εύκολος. Τα μοναστήρια οι Τούρκοι τα παρέδιναν συχνά στις «άνεξιθηρησκες» φλόγες. Δεν υπάρχει στην Ελλάδα ούτε ένα παλιό μοναστήρι που να μην το έκαψαν οι Τούρκοι, και πλέον τούτου, μετρώνται στα δάχτυλα τα μοναστήρια που κήκαν μόνο μία φορά. Οι εκκλησίες, όσες εν πάση περιπτώσει δεν τις μόλυναν κάνοντάς τες τζαμιά, ήταν καταδικασμένες από την νεοθανμαζομένη άνεξιθηρησκεία στην ερήμωση, αφού δεν επιτρεπόταν ή αποκατάσταση τους αν κάτι χρειαζόταν επισκευή. Η διαταγή του σουλτάνου είναι σαφέστατη: «έστω γνωστόν ότι [...] άνέγερσις εις τινα πόλιν η χωρίον νέων εκκλησιών η μονών άνηκουσών εις τούς άπίστους άπαγορεύεται άπολύτως, και ότι μόνον η επιδιόρθωσις και επισκευή τών ηδη ύπαρχουσών παλαιών επιτρέπεται, και αυτή κατόπιν άδειας χορηγούμενης ύπό του ύψηλου χαλιφάτου Μου»¹². Όσο μπορούσαν, μοναχοί και ιερείς παρέβαιναν την διαταγή του σουλτάνου, διαφορετικά στους τέσσερεις αιώνες σκλαβιάς δεν θα είχε απομείνει λίθος επί λίθου, έστω και μόνον λόγω του χρόνου. Για να παρακάμψουν την απαγόρευση, όμως, έπρεπε να δωροδοκήσουν σειρά αξιωματούχων της διαβόητου αυτοκρατορίας, και πολλές φορές ξαναγκάζονταν να καταφεύγουν σε τοκογλύφους¹³. Οι μοναχοί και οι ιερείς ήταν συχνά θύματα καταπιέσεων, βασανισμών, δολοφονιών και εκτελέσεων άκόμη, έτσι ώστε περιοχές ολόκληρες έμεναν χωρίς παπά. Για παράδειγμα: «Έν τοις μέρεσι της Αιτωλίας», γράφει σε έπιστολή του ο μοναχός Ευγένιος Γιαννούλης τον 17ο αιώνα, «και επί πᾶσι σχεδόν τοις πέριξ εκείνης κλίμασι εξέλιπε πρό πολλών ηδη χρόνων άπαν καλόν, μεθ' ο η των πεζών γραμμάτων γνώσις, η τροφή των λογικών ψυχών, η δυναμένη σοφίζειν εις σωτηρίαν τον άνθρωπον, και ούτω συνέβη τους εκείσε πάντας αναφαβήτους γενέσθαι και άγαν τρισαρβάρους, [...] σπάνιόν τι χρήμα ο ιερεύς εκεί»¹⁴. Σημειώστε, παρακαλώ, τον τρόπο με τον όποιον όμιλεί για την μόρφωση ο Ευγένιος, αλλά

12. Κωντ. Γαρίτσης, *Ο Νεκτάριος Τέρπος και τό έργο του*, Θήρα 2002, σ. 61.

13. Όπ. π., σσ. 61-62.

14. Κων. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των έν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Έλλήνων*, Αθήνα 1868, σ. 329 ανατύπωσης ά.έ., ά.τ.

και τὸ δεδομένο ποὺ ἔχει: δέν ὑπάρχει παπᾶς, ἄρα δέν ὑπάρχουν γράμματα.

Ἄλλὰ ἡ Ἐκκλησία δέν ἔνιωσε ποτέ ὅτι ἐξάντλησε τὸ καθήκον τῆς μαθαίνοντας τὰ πρῶτα γράμματα στὰ παιδιά. Ἐνίσχυε κάθε πρωτοβουλία ὁμογενῶν γιὰ τὴν ἴδρυση ἀνωτέρων σχολῶν, «Ὁ ἔξω τῆς παιδείας ἀνάκει ἐπὶ μᾶλλον καὶ διαδίδεται εἰς τὴν Ἑλλάδα [...], τὰ σχολεῖα πολλαπλασιάζονται, οἱ σοφοὶ διδάσκαλοι πλήθυναν καὶ βιβλιοθηκαὶ συστήνονται καὶ οἱ πλούσιοι ἔμποροι, πατριωτικῶ κινούμενοι ζήλω, ἀνοίγουσι προθύμως τοὺς θησαυροὺς των [...]. Τὸ ἱερατεῖον συντρέχει καὶ συμβουλεύει, καὶ ἡ κοινὴ Μήτηρ, ἡ Ἐκκλησία, εὐλογεῖ, ἐφορεῦει καὶ διοικεῖ σαφῶς τῶν τέκνων τῆς τὰ ἔργα»¹⁵.

Φοβοῦμαι ὅτι θὰ τραβήξω τὴν ὁμιλία μου σὲ ἀνεπίτρεπτο μᾶκρος, ἐάν ἐπιμείνω νὰ παραθέτω στοιχεῖα ποὺ βεβαιώνουν τὴν προσφορά τῆς Ἐκκλησίας στὴν γλῶσσα μας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Θέλω ὁμως νὰ μὴν κλείσω τὴν ὁμιλία μου, χωρὶς νὰ κλίνω τὸ γόνυ στὴν μνήμη δύο μεγάλων μορφῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας: τοῦ μοναχοῦ Νεκτάρου Τέρπου καὶ τοῦ πατρο-Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ.

Ἀπὸ τὸν Νεκτᾶριο Τέρπο θέλω νὰ σᾶς θυμίσω μόνο ἓνα στοιχεῖο. Καθὼς διέτρεχε τὴν Ἠπειρο διδάσκοντας Ὁρθοδοξία καὶ γλῶσσα, «ἤλθαν», γράφει, «καὶ μὲ ἦσαν εἰς τὸ σπήτι τοῦ Παπᾶ, καὶ εἶχεν ὁ καθ' ἓνας ἀπὸ ἓνα κοντόξυλον ἀπὸ γλατζινά, καὶ κτυπῶντες ἐπάνω μου ἀνελεήμονα, δέν ἐκοίταζεν ἓνας τὸν ἄλλον πῶς καὶ ποῦ νὰ βαροῦν, ἀλλὰ τοῦ κάκου μὲ ἔδεραν ὅπου ἔφθανε καθ' ἓνας [...]. Τόσον συχνὰ μὲ ἔκρουξαν, ὡς τε καὶ τὰ ξύλα ἐξεφλουδίσθησαν μὲ τὸ νὰ τύχουν χλωρά. Εἰς ὅλα τὰ μέρη μὲ ἐβάρεσαν, ἀλλοῦ τὸ κορμί μου ἐκκοκίνησε, καὶ εἰς περισσότερους τόπους ἐμαύρισε, καὶ ὅ,τι ἔκαμαν ἢ βεντούζαις καὶ τὰ κέρατα, καὶ χάριτι Χριστοῦ ἰατρεύθηκα, ὁμως τὸ ζερβό μου μπράτζο ἔμεινε βλαμμένο, καὶ ποτέ δέν ἤμπορῶ νὰ ἀναπαυθῶ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος»¹⁶.

Ὁ πατρο-Κοσμᾶς ἀναλώθηκε στὸν ἀγῶνα του νὰ σώσῃ Ὁρθοδοξία καὶ γλῶσσα. Καὶ δέν τὰ ξεχώρισε ποτέ, διότι εἶδε τὴν πλήρη ἐνότητά τους ὡς τὸ ταυτοτικὸ στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς συνε-

15. Λόγιος Ἐρμῆς, 1818, σ. 46316. Κων. Γαρίτσης. Ὁ Νεκτᾶριος Τέρπος καὶ τὸ ἔργο του, Θῆρα 2002, σσ. 64-65.

16. Κων. Γαρίτσης. Ὁ Νεκτᾶριος Τέρπος καὶ τὸ ἔργο του, Θῆρα 2002, σσ. 64-65.

δησης. «Χωρίς όπλα και αίματα, με μόνο τον πειστικό λόγο του, επέτυχε αυτό τον άθλο κάτω από τη μύτη του Τούρκου», έγραφα εδώ και δυο περίπου δεκαετίες¹⁷. «Η φωτιά του λόγου του φωτίζει τα θεμέλια μας σήμερα: «Όποιος χριστιανός άνδρας ή γυναίκα ύπόσχεται μέσα εις τό σπίτι του νά μήν κουβεντιάξη άρβανίτικα, άς σηκωθῆ άπάνω νά μου τό ειπῆ, και εγώ νά πάρω όλα τά άμαρτήματα εις τόν λαιμόν μου από τόν καιρό πού έγεννήθη έως τώρα, και νά βάλω και όλους τούς χριστιανούς νά τόν συγχωρέσουνε»¹⁸.

Άλλά θά ήταν άληθινό άμάρτημα νά τιμήσωμε μόνον τούς δυό μεγάλους ήλιους του άγώνα της Έκκλησίας για τήν γλώσσα, και νά μήν αναφεροῦμε στόν ταπεινό και άνώνυμο δάσκαλο παπα, σέ αυτόν πού τήν παρουσία του κάποιοι δέν μποροῦν νά τήν αντιληφθοῦν. Άς ακούσουμε τό έγκώμιο πού του πλέκει περιγράφοντας τίς συνθήκες διδασκαλίας ο Νικόλας Δραγούμης: «Οὐχι μόνον κοπιώντες αλλά και κινδυνεύοντες έσπούδαζον οί πατέρες ήμῶν γράμματα. [...] Έπειδή τά σχολεία διήγειρον τάς ύποψίας αὐτῶν [τῶν Τούρκων] και τά κατέτρεχον παντοιοτρόπως, και διδάσκαλοι και μαθηταί έσοφίζοντο παντοίους έπίσης τρόπους ν' άποφεύγωσι τήν όργήν τῶν [Τούρκων]. Και όσάκις συνήρχοντο εις τό σχολείον, εις έξ αὐτῶν [τῶν μαθητῶν], ιστάμενος πλησίον παραθύρου ως κατάσκοπος, έδιδεν πρὸς τούς άλλους τήν είδησιν εάν έβλεπεν Όθωμανόν έρχόμενον μακρόθεν. Και άμέσως έγένετο σιωπή! Διότι οὐαί και εις τούς διδάσκοντας και εις τούς διδασκόμενους εάν ο άγέρωχος διαβάτης ήκουε θόρυβον ή φωνάς μαρτυρούσας διδασκαλίαν! Άνέβαινε δλωσ πνέων θυμόν, και έξυλοκόπει και έτραυματιζε και μίαν μίαν άπέσπα τάς τρίχας του διδασκάλου [...] Ός αν έφερεν μεγαλόσταυρον εις τόν λαιμόν εκανχάτο ο πατήρ μου ότι, έδάξη υπό Όθωμανοῦ χάριν τῶν Έλληνικῶν γραμμάτων»¹⁹. Άς εἶναι αὐτή ή μαρτυρία εις μνημόσυνον του ταπεινοῦ παπα, πού όχι μόνο στέριωνε συνειδήσεις έλληνοπαίδων κρυφά, αλλά και μένει σέ πολλούς άθέατος άκόμη...

Δέν άγωνιοῦσαν, δέν ενδιεφέρθησαν ποτέ για αναγνώριση οί

17. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Έτσι ήθελε τήν παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός», περιοδικό *Στερεά Έλλάς*, τχ. 232, σ. 21.

18. Ιωάν. Μενοῦνος, *Κοσμά τοῦ Αιτωλοῦ Διδαχῆς* (και βιογραφία), Άθήναι 1979, σ. 207-208.

19. Νικ, Δραγούμης, «Άπόσπασμα ύπομνημάτων άνεκδότων», *Πανδώρα*, τχ. 5, 1854-55, σσ. 450, 451.

ἀξιοθαύμαστοι κληρικοί μας. Εὐλογημένες ὑπάρξεις, ἔκαναν τὸ ἔργο τους, ἔχτιζαν συνειδήσεις, κρατοῦσαν ὄρθιο τὸν κορμὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ ἴδιοι γονάτιζαν καὶ ἔπεφταν ἀπὸ τὰ χτυπήματα καὶ τὰ βασανιστήρια.

Ἄλλὰ ἔχουμε εὐθύνη ἡμεῖς. Ἐμεῖς θὰ πρέπει νὰ τοὺς τιμοῦμε καὶ νὰ παροτρύνουμε τοὺς νέους μας νὰ τοὺς τιμοῦν ἐπίσης. Ἀπὸ τοῦ βήματος αὐτοῦ, λοιπόν, ἐπιτρέψτε μου νὰ εἰσηγηθῶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Γλωσσικὴ Κληρονομιά ν' ἀναλάβῃ πρωτοβουλία ὥστε, σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν Πολιτεία, νὰ καθιερωθῇ Ἡμέρα Τιμῆς τῶν Διδασκάλων τοῦ Γένους, κατὰ τὴν ὁποία θὰ βραβεύονται μὲ σοβαρὰ βραβεῖα καὶ διακρίσεις οἱ μαθητὲς τοῦ Λυκείου πού εἴτε θὰ ὑποβάλλουν ἐργασίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας εἴτε μὲ ἄλλους τρόπους θὰ δείχνουν τὴν ἐκτίμησιν πού ὀφείλουν πρὸς τοὺς διδασκάλους τῆς Τουρκοκρατίας. Δέν ἐννοῶ ἐδῶ μόνο τοὺς κληρικούς διδασκάλους, θὰ πρέπει νὰ τιμῶνται ὅλοι οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους καὶ αὐτοὶ οἱ ὅποιοι ἔδωσαν τὴν μάχη τους μέσα στὸν νάρθηκα, ὅπως καὶ αὐτοὶ πού ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἢ ἄλλων ἰδεῶν ἔδωσαν τὴν μάχη τους ἐρήμην ἢ καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἐκκλησία. Καὶ ὄχι μόνο οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ δικαίως οἱ διαθέσαντες περιουσίας τῶν ὑπὲρ τῆς παιδείας τῶν ὑποδοῦλων ἐλληνοπαίδων, θέλω νὰ πῶ, ὄχι μόνο ὁ κορυφαῖος τῶν Γραμμάτων μας Κοραῆς, ἀλλὰ οἱ ἀδελφοὶ Ζωσιμάδες ἐπίσης –γιὰ νὰ φέρω ἓνα παράδειγμα–, πού, μεταξὺ πολλῶν καὶ σημαντικῶν ἄλλων, ἔδωσαν τὰ μέσα στὸν Κοραῆ νὰ ἐκδώσῃ τὴν περίφημη σειρά τῶν ἀρχαίων μας συγγραφέων.

Τὸ ζητούμενο δέν εἶναι νὰ τιμηθῇ διὰ τοῦ κλήρου τῆς ἢ Ἐκκλησίας. Τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ τιμηθῇ ἡ ἱστορικὴ μνήμη, καὶ δι' αὐτῆς νὰ ἐνισχυθῇ ἡ αὐτοσυνειδησία μας.

Τὴν προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἄλλωστε, τὴν ὁμολογοῦν πρόσωπα ἀπὸ ὅλο τὸ φάσμα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ στρατιὰ τῶν ἀνθρώπων πού τίμησαν τὴν προσφορὰ τοῦ κλήρου εἶναι ἐξαιρετικὰ μεγάλη, ἀλλὰ ἐπιτρέψτε μου ν' ἀναφέρω ἐδῶ λίγους, τιμῶντας δι' αὐτῶν ὅλους.

Ἐξέχουσα φυσιογνωμία τῶν Γραμμάτων μας τὴν κρίσιμη ἐποχὴ τοῦ 18ου αἰῶνος, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, γράφει στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*, τὸ ἐντυπο πού στήριξε στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ, τοῦτα τὰ βαρυσήμαντα λόγια: «ἄλλο δέν ἠμποροῦμεν νὰ πράξωμεν ἵνα πολι-

τισθῶμεν, ὅσον τὸ δυνατόν, παρὰ τὰ δύο ταῦτα νὰ ἐπιμεληθῶμεν, τὸν ἱερό ἄμβωνα καὶ πολὺ περισσότερο τὰ σχολεῖα»²⁰.

Ὁ ἐκ τῶν ἡγετικῶν μορφῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ Δημ. Καταρτζῆς παρατηρεῖ: «Ὁ λόγιος εἶναι κατὰ κανόνα δάσκαλος καὶ ὁ δάσκαλος εἶναι κατὰ κανόνα κληρικός»²¹. Ὁ προεξάρχων τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ Ἄνθιμος Γαζῆς δηλώνει: «τῇ ἀληθείᾳ, τότε εὐδοκίμησει τὸ γένος, ὅταν οἱ ἱερεῖς φιλοσοφήσωσιν ἢ οἱ φιλόσοφοι ἱερατεύσωσιν»²². Καὶ θὰ προσθέσει ἕνας σύγχρονός μας ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας: «Στὸ σύνολό τους σχεδόν, οἱ μεγάλοι Διδάσκαλοι τοῦ Γένους, ποὺ ἐπωμίσθησαν τὸν φωτισμὸ τοῦ ἔθνους, ἦταν κληρικοί»²³.

Μιλῶντας γιὰ τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1864, ὁ σοφὸς Νικόλαος Σαρίπολος, τόνισε μὲ ἔμφαση: «Ἐσώθημεν διὰ τῆς Ἐκκλησίας!».

Εὐχομαι ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Νικολάου Σαριπόλου νὰ μένη φῶς στὰ βήματα τοῦ Γένους μας, καὶ νὰ πορευεῖται καὶ ὁ σημερινὸς νέος, μαζί μὲ τὸν παπᾶ του, στὰ μονοπάτια τοῦ μέλλοντός του.

20. Λόγιος Ἐρμῆς, Ἀπρίλιος 1817, σ. 336

21. Δημ. Καταρτζῆς, *Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. ξστ'.

22. Λόγιος Ἐρμῆς, 1814-1815, σ. 132.

23. Ἄν. Γιαννακόπουλος, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης*, τ. 6: *Ἡ ἐκπαίδευση στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 2001, σ. 46.